

Araştırma Makalesi • Research Article

19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Muş*

Mus in the 19th Century Through the Eyes of Western Travelers

Şeyhmus Bingül^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 49250, Muş/Türkiye.

ORCID: 0000-0001-5255-9787

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru Tarihi: 26 Kasım 2020

Düzeltilme Tarihi: 12 Aralık 2020

Kabul Tarihi: 16 Aralık 2020

Anahtar Kelimeler:

Seyyah

Batı

Muş

Southgate

Rassam

ÖZ

Bu çalışmada iki seyyahın gözlemleri çerçevesinde Muş'un 19. yüzyıl tarihi değerlendirilecektir. İlk Amerikan Misyoner Horatio Southgate'tir. İkincisi ise Keldani kökenli İngiltere vatandaşı Hormuzd Rassam'dır. Çalışmanın örneklemini oluşturan eserlerin önemi sırasıyla Tanzimat'ın Muş'ta uygulanmasından öncesi ve sonrasına denk gelmeleridir. Zira Southgate 1837'de, Rassam ise 1877'de Muş'a gitmiştir. Böylece iki farklı dönem üzerinden Muş'un geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler tespit edilerek bunların karşılaştırması yapılabilecektir. Tanzimat'ın kent kalkınmasına dair planlamasının 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Muş'a ne ölçüde yansıtıldığı, toplumsal ve ekonomik şartların hangi yönde evrildiği çalışmanın cevap arayacağı sorulardandır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 26 November 2020

Received in revised form 12 December 2020

Accepted 16 December 2020

Keywords:

Traveler

Western

Muş

Southgate

Rassam

ABSTRACT

In this study, the history of Muş during the 19th century will be evaluated through the observations of two travelers. The first is American Missionary Horatio Southgate and the second is Hormuzd Rassam, a British citizen of Chaldean origin. The importance of these works for this study is that they coincide respectively before and after the implementation of the Tanzimat in Muş. Because Southgate went to Muş in 1837 and Rassam in 1877. Thus, the changes and transformations Muş has undergone over two different periods will be determined and compared. To what extent the planning of the Tanzimat on urban development was reflected on Muş in the last quarter of the 19th century and in which direction the social and economic conditions evolved are among the questions that the study will seek answers.

1. Giriş

Tarihi olayların anlaşılmasında yardımcı bir kaynak olarak başvurulan seyahatnameler, yerel tarih çalışmalarına katkı sağlayabilecek türdendir. Seyyahlar anlatılarında, gezdikleri yerlerin coğrafyası, insan yaşantısı, kentlerin demografik ve fiziki yapısı, gelenek ve görenekleri ile sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında bilgilere yer verebilmektedir. Seyyahlar, gidecekleri yere dair bir ön araştırma yapar ve gezdikleri bölgeyi kendilerinden önce ziyaret edenlere referansta

bulunurlar. Gezip gördükleri mekanları, detaylı tasvir etmenin yanı sıra karşılaştıkları insanların fiziki özellikleri ve ruh hallerine dair yorumlar yapmaktadırlar. Sözelimi herhangi bir kentteki Müslüman, Rum ve Ermeni esnaf kadar sokaktaki çocuklar veya geleneksel kıyafetleriyle dolaşan insanlar da seyyahların ilgi alanına girebilmektedir. Seyahatnamelerin içeriğini belirleyen ana unsur ise seyyahın kendisi, mesleği ve dönemin şartlarıdır (Yılmaz, 2006: 28-34). Örneğin, resim ve kroki çizme yeteneği olan seyyahlar, eserlerini görsellerle zenginleştirmiştir. Fotoğraf

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihlerinde Muş Alparslan Üniversitesinde düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: s.bingul@alparslan.edu.tr

makinesinin yaygınlaşmasıyla da günümüze ulaşabilecek derecede görüntüler bırakmışlardır. Seyyahların, İstanbul gibi köklü şehirleri tanımak, Osmanlı hakkında genel bilgi sahibi olmak, Kudüs'ü ziyaret etmek, haber edinme, yeni ve değişik yerler görme, bilimsel araştırma yapma gibi çok yönlü amaçları bulunmaktadır. Varlıklı seyyahlar, gezileri boyunca çeşitli dillerde tercümanlar tahsis ederek halkla veya yöneticilerle daha yakın temas kurabilmektedirler. Seyyahlar, gezilerini devletçe izin verilmiş bir ferman ya da valilerden alınmış buyuruldu ile icra etmektedirler (Baykara, 2006: 113-115).

Avrupa'yı adım adım etkisi altına alıp Fransız İhtilali'nin sembolü haline gelen milliyetçiliğinin dünyaya ihraç ettiği kimlik esaslı mücadele pratiği, 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı gibi çok uluslu imparatorlukların politikalarını kökten dönüştürmüştür. Bu dönüşümü tetikleyen araçlardan biri Batı kamuoyunda oluşturulan Osmanlı algısıdır. Seyyah, misyoner, konsolos, tüccar ve çeşitli düzeylerdeki askeri ve sivil memurlar, Osmanlı devlet ve toplum yapısını en ince detaylarına kadar tanıyıp bunu anlamlandırabilecek düzeyde bilgiler edinebilmekteydi. 19. yüzyılda söz konusu aktörlerin Osmanlıyla kurdukları muhataplık giderek artmıştır. Dönemin başlıca özelliği, kapitalizmin Osmanlı'da sistematikleştiği yıllara denk gelmesiydi. Osmanlı'yı daha yakından tanımayı gerektiren bu dönemde, birçok yabancı, Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde birer "bilgi toplama uzmanı" haline gelmiştir. Bu yabancıların hedef bölgeleri ise çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı kentlerdi.

18. yüzyılda ticaretin öncüsü haline gelen ülkeler, liman ve ticaret kentlerinde daimi konsolosluk kurumları oluşturmaya başlamıştır. 19. yüzyıla giden süreçte ticaret, denizcilik ve endüstrideki gelişmeler, konsolosluk sisteminin önemini arttırmıştır (Kocabaşoğlu, 2004: 16). Diplomatik faaliyetlerinin yanı sıra birer seyyah niteliğinde de olan konsoloslar, Osmanlı coğrafyasına gelen yabancıların yereldeki muhatapları arasındaydılar aynı zamanda. 19. yüzyılda doğu bölgesinde bulunan başlıca seyyahlar arasında 1836'da Tebriz, Van, Bitlis, Siirt, Erbil ve Süleymaniye'yi ziyaret eden J. Shiel, 1865'te İngiltere'nin Diyarbakır konsolosluğunu yürüten ve Diyarbakır, Siirt, Batman ve Bitlis'te gözlemlerde bulunan J. G Taylor, 1891'de İran Kürtlerinin yaşadığı bölgeleri gezen Isabella Bird ve 1892'de Erzurum, Van, Bingöl, Erbil, Kerkük ile Süleymaniye'de bulunan F.R. Maunsell gibi isimleri zikretmek mümkündür. Örnekleri daha da çoğaltılmaya müsait olup doğuyu ziyaret eden bu gezginler, Kürtler, Ermeniler ve Arapların yaşam tarzına dair detaylı bilgiler derlemiştir (Kartın, 2006: 85-93).

Osmanlı kentlerinin çoğunluğunun karakterini yansıtan kozmopolit kültürel ve demografik yapının belirgin şekilde tezahür ettiği yerlerden biri Muş'tur. Muş'ta misyonerler başta olmak üzere Batılıların ilgisini çekebilecek ana grup Ermenilerdi. Çeşitli yıllara ait verilere göre, 19. yüzyılda Ermenilerin nüfusu, değişmekle birlikte yaklaşık olarak Muş merkezinde %25 ile % 44 arasında bir orana denk gelmekteydi (Tuncel, 2006: 370). Ermeni nüfusunun yanı sıra Karadeniz yoluyla Erzurum'u takip ederek Bitlis, Van ve Musul'a giden ana yol güzergahında olması da Muş'un uğrak noktalardan birini teşkil etmesini sağlamıştır. 19. yüzyılda, yukarıda isimleri zikredilen kişiler dahil, Muş'a birçok seyyah uğramıştır. Örneğin, İngiltere'nin Erzurum

Konsolosu James Brand, 1838'de Muş'un da dahil olduğu geniş bir bölgeyi gezerek çeşitli gözlemlerde bulunmuş ve gezisini bir rapor halinde yayınlamıştır (Brant ve Glascott, 1840: 341-434). Yine Millingen'in¹ 1870'te yayınlanan *Wild Life Among the Koords* adlı eserinde Muş ve çevresi hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır (Millingen, 1870). Doğrudan Muş ile ilgili bilgi veren bir diğer isim ise İngiliz seyyah Lynch'tir (Alican, 2018; Kuş, 2019). Dolayısıyla belli aralıklarla birçok seyyahın Muş'a uğraması, 19. yüzyılın çeşitli dönemlerini karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Nitekim 19. Yüzyılın Osmanlı tarihi açısından başlıca gelişmesi Tanzimat'ın uygulanma safhasıdır. 1839'da ilan edilen fermanın tüm Osmanlı topraklarında uygulanmaya konması 1847'yi bulmuştur. Muş, Tanzimat'ın en son uygulandığı bölgeler içerisindeydi. Bu yüzden Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'ın uygulanmasından sonra Muş'a uğrayan iki isim üzerinden bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır. Bu kişilerde sırasıyla Horatio Southgate ve Hormuzd Rassam'dır.

Horatio Southgate, 1812'de ABD'ye bağlı Portland'da doğmuştur. 1832'de eğitimini tamamlamış ve teknolojiyle ilgili seminerler almıştır. 1834'te ise Episkopal Kilisesi'ne hizmette bulunmak üzere yaptığı başvurusu kabul edilmiştir. Boston'daki kiliselerde belli bir süre din eğitimi aldıktan sonra Osmanlı ve İran'da İslam'ı araştırmak üzere misyoner teşkilatı tarafından görevlendirilmiştir. Southgate, 1836'da Newyork'tan yola çıkarak üç yıl boyunca Osmanlı ve İran topraklarında gözlemlerde bulunmuştur. 1840'ta ise misyoner olarak İstanbul'da görevlendirilmiştir. Osmanlı'da kaldığı süre içerisinde Mezopotamya ve İran'da geziler düzenleme imkânı bulmuştur. 1849'da Newyork'a dönmüş, 1850'den itibaren ABD'nin çeşitli kentlerinde piskoposluk yapmıştır. 1894'te vefat eden Southgate, hayatı boyunca birçok eser kaleme almıştır (Connors ve Grigg). Osmanlı'da görevlendirildiği dönemlerde "Türkiye'den sorumlu misyoner piskoposu" şeklinde dönemin gazetelerinde yer almıştır (The Southern Banner, 1844). Bu çalışma kapsamında istifade edilen eseri, 1840 yılında *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* adıyla yayınlamıştır.

Hormuzd Rassam ise Musul'da Keldani bir ailenin çocuğu olarak 1826'da dünyaya gelmiştir. Asurolog ve seyyah olan Rassam, 1845'te Koyuncuk ve Horsabad civarında arkeolojik incelemelerde bulunan Fransız Konsolos M. Botta ve o dönemde British Museum çalışanı olan İngiliz Sir Austen Layard ile tanışmıştır. Avrupalı uzmanların amacı yerel halktan birilerini kendi araştırmaları için yetiştirmektir. Layard, bu iş için Rassam'ı uygun bulmuştur. 1845-1847 yılları arasındaki çalışmalarda Rassam, Layard'ın asistanlığını yapmıştır. Kırım Harbi sürecinde Layard çalışmalarına ara vermiş, Rassam ise İngiltere hükümeti adına diplomatik işler için Aden'e gönderilmiştir.

¹ Frederick Millingen'in babası İngiliz Dr. Julius Michael Millingen, Yunan isyanı esnasında Osmanlı güçlerine esir düşmüştür. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning'in temasları neticesinde serbest bırakılmışsa da İstanbul'da yaşamaya devam etmiştir. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde saray doktorluğu yapmıştır. Bu esnada eşi ve Frederick Millingen'in annesi olan Elisabeth Millingen'den boşanmıştır. Elisabeth Millingen ise Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenerek Melek Hanım adını almıştır. Frederick Millingen ise Kıbrıslı Osman Bey olarak adlandırılmıştır. Böylece Millingen ailesi zamanla Osmanlılaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 50.

1876'da Rassam, yeniden British Museum tarafından Mezopotamya'da inceleme yapmak üzere görevlendirilmiştir. Rassam 1910'da vefat etmiştir. Çalışmalarının büyük bir kısmını *Asshur and the Land of Nimrud* adıyla 1897'de yayınlamıştır (J.L.M., 1911: 100-102). Rassam, yaptığı kazılarda son derece etkileyici derecede Yeni Asur dönemine ait eserler bulmuştur (Mutlu, 2014: 12). Örneğin, Ninova'da Asurlu Kral Asurbanipal'ın sarayındaki kütüphaneyi bulmuş ve buraya ait binlerce kil tableti kaçak yollarla British Museum'a götürmüştür (Temiztürk, 2019: 405).

Rassam her ne kadar Osmanlı idaresindeki Musul'da dünyaya gelmişse de zamanla İngiltere vatandaşlığına geçmesi, bu çalışma dahilinde kendisinin "Batılı seyyahlar" başlığı altında incelenmesine olanak tanımıştır. İngiltere vatandaşlığına geçtikten sonra yeni ve "Batılı" kimliğinin giyim ve kuşamına dahi yansımaları görmek mümkündür.² Dolayısıyla bu çalışmanın örneklemini oluşturan kişilerden birinin asıl mesleği misyonerlik diğerinin ise arkeologluktur. Her ikisinin gezileri boyunca derledikleri bilgiler birer seyahatname niteliğindedir. Bu seyahatnamelerde yer ve şahıs isimlerinin kullanımına kısaca değinmek icap eder. Seyyahlar eserlerinde yer isimlerini farklı formlarda kullanmıştır. Örneğin, Southgate, Muş için "Moush", kâhya için "kiahya" ya da Kürt için "Kurd" gibi kullanımlar tercih etmiştir (Southgate, 1840: 210). Rassam ise özel şahıs ve yer isimlerini nasıl ve neden kullandığına dair detaylı bir açıklama yapmıştır. Rassam'a göre, Arapça, Türkçe ve Kürtçenin imla kuralları farklı olduğundan özel şahıs ve yer isimlerinin yazımında hataya düşmek mümkündür. Bu hatanın en aza indirgenmesi ve isimlerin doğru telaffuzu için bunları yazarken İngilizce sesletim özelliklerini dikkate almıştır. Örneğin, Beyroot, Kharpoot, Erzeroom, Mahmood şeklinde bir yazım tekniği kullanmıştır. Ya da Mardin için "Mardeen" şeklinde iki "e" harfi kullanarak bunların İngilizcede "i" şeklinde telaffuz edilmesini sağlamıştır. Rassam, harflerin kalınlık ve incelik özellikleri hakkında da okuyucuları bilgilendirmiştir. Bunun için de Arapça "kkalb" ve "kalb" kelimelerini örnek vererek birincisinin kalın "k" ile "kalp" ikincisinin ise ince "k" ile "köpek" anlamına geldiğine dikkat çekmiştir (Rassam, 1897: IX-X). Böylece bir usul geliştirmeye çalışan seyyah, Muş, Kürt, Diyarbekir, Sason, Reşkotan (aşiret) gibi isimler için sırasıyla Moosh, Koordish, Diarbekir, Sasoon, Rushkootan gibi kullanımlar tercih etmiştir (Rassam, 1897: 84). Rassam'ın bu hususa özellikle dikkat çekerek örnekler vermesinin sebebi bir Keldani olarak doğu dillerine daha yakından hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece günümüzde İngilizcede kullanılan ve oda anlamına gelen "room" ya da ay anlamına gelen "moon" kelimelerinin telaffuzundaki gibi iki "o" harfinin "u" ve dolayısıyla en doğruya yakın biçimde okunmasını amaçlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın örneklemini oluşturan seyyahlar kendi ilgi alanları ve donanımları çerçevesinde coğrafya, millet ve kişi isimlerine dair birtakım kullanımlar tercih etmişlerdir.

2. H. Southgate'nin Osmanlı Gezisinin Amacı ve Muş'a Yolculuk

Southgate, eserinin giriş kısmını İslam dinine ayırmıştır. Hz. Muhammed'in hayatından İslamiyet'in yayılışı ve İslami ibadet tarzına kadar birçok detaya yer vermiştir. Kuran-ı Kerim'i tanıtmış, birtakım ayetlere yer vererek içeriği hakkında bilgi vermiştir. Okuyucularının zihninde İslam'ın anlaşılabilirliği için birtakım karşılaştırmalara da gitmiştir. Örneğin, Kuran-ı Kerim'i tanıtırken "Hristiyanlar için İncil ne ise Müslümanlar için de Kuran odur" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Müslümanlardan bahsederken Muhammediler kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca İslam'ın şartlarına kadar birçok detaya değinmiştir. Kelime-i şahadetin İngilizcesine dahi yer vermiştir (Southgate, 1840: 9-19). Hatta Sünnilik, Şiiilik ve Alevilik gibi hususlar hakkında da bilgi vererek Hz. Ali'den bahsederken "Allah'ın Arslanı" gibi detay gerektiren ifadeler de yer vermiştir (Southgate, 1840: 38-40).

Southgate, Osmanlı ve İran'da yapacağı incelemeler için 1836 yılının nisan ayında görevlendirilmiştir. 24 Nisan 1836'da denizyoluyla New York'tan Fransa'ya gitmek üzere hareket etmiştir. 31 Mayıs'ta Fransa'nın Le Havre kentine varmıştır. Daha sonra Paris'e geçmiştir. Doğu dilleri hakkında bilgi edinmek üzere bir süre Paris'te kalmıştır. Buradan da Marsilya'ya geçmiştir. Marsilya'dan bir Fransız gemisiyle de İstanbul'a doğru yola çıkmıştır (Southgate, 1840: 57-58). Southgate, Akdeniz üzerinden gemiyle yola devam etmiştir. Bulunduğu gemi, yer yer fırtınaya yakalanmış ve rotasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Akdeniz boyunca Afrika kıyıları, Yunanistan ile Osmanlı arasındaki adaları takip ederek Çanakkale üzerinden 31 Temmuz 1836'da İstanbul'a varmıştır (Southgate, 1840: 70). Southgate'in İstanbul'daki ilk işi Doğu dillerini öğrenmek olmuştur. Bu maksatla Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçeden herhangi birini seçmesi gerekmiştir. Türkçe dışındaki diğer diller daha bölgesel olduğundan her yerde geçerli olan Türkçeyi öğrenmeyi daha doğru bulmuştur. Hem Türkçe hem de İslami kültürünü öğrenmek için Türk bir ailenin yanında konaklamayı istemişse de bu husus zor olduğundan tek başına kalacağı bir hane kiralamak durumunda kalmıştır. Bu esnada 1836-1837 vebası İstanbul'da hüküm sürmekteydi. Hatta kendisine dil öğretmekten sorumlu eğitmeni vebadan vefat etmiştir. Daha sonra ikinci bir eğitmen tahsis ederek Türkçe öğrenmeye başlamıştır (Southgate, 1840: 71-77). Seyyahların çoğunlukla gezdikleri yerlerin dilini bilmemelerinden ötürü genelde gayrimüslim rehberler tutarak incelemelerde buldukları göz önünde tutulursa (Yılmaz, 2013: 598) Southgate'in bu çabası, kıymete değer bir nitelik kazanmaktadır.

Southgate, İstanbul'da uzun bir müddet kalarak İslamiyet ve Osmanlı kültürü hakkında incelemelerde bulunmuştur. İstanbul'dan ayrılmadan önceki son faaliyeti padişahın onaylı fermanını almak olmuştur. Amerikan Maslahatgüzarı vasıtasıyla aldığı ferman, tüm yolculuğu boyunca kendisine her türlü kolaylığın sağlanması ve geçiş vergilerinden muaf tutulmasını gibi hususları içermekteydi. 31 Temmuz 1836'da İstanbul'a varan Southgate'in İstanbul'dan ayrılması 1 Haziran 1837'ye denk gelmiştir (Southgate, 1840: 148-149). Dolayısıyla neredeyse bir yılını İstanbul'da ön hazırlık amacıyla geçirmiştir. İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle geçmiştir. Karadeniz yolculuğu oldukça kolay ve sorunsuz geçmiştir (Southgate, 1840: 151). Trabzon'dan sonra rotası Gümüşhane, Bayburt, Erzurum,

² Rassam'ın resimleri ekler kısmında yer almaktadır.

Muş, Bitlis, Van, Urmiye, Tebriz, Kazvin, Tahran, Hamedan, Kirmanşah, Bağdat, Erbil, Musul, Diyarbakir, Sivas ve Samsun şeklinde olmuştur. Bu kentler ana arterler olup ayrıca birçok köy ve diğer yerleşim birimlerinden de geçmiştir. İstanbul üzerinden dönüş yoluna girmek üzere Samsun'a vardığında tarih 28 Mart 1838'i gösteriyordu.

2.1. Muş'un Fiziki Durumu ve İdarecileri

Erzurum yolundan hareket eden Southgate, 26 Haziran 1837'de Muş sınırlarına varmıştır. 29 Haziran'da ise Muş'tan ayrılmıştır. Yol boyunca karşılaştığı yerler ve insanlar hakkında çeşitli bilgiler veren Southgate'in Muş için ilk yorumu "kuzey yönünden görünüşünün oldukça romantik" olduğu şeklindedir. Fakat bu olumlu görüş şehrin içine girdiğinde yok olmuştur. Southgate, bu durumu "Muş'un içine girince uzaktan hissedilen güzellikten eser kalmaz" şekline tasvir etmiştir. Southgate'in verdiği malumata göre sokaklar çok kirli, düzensiz ve dardı. Muş dağlarla çevrili bir ova içerisinde yer almakta ve yaz aylarında dahi erimeden duran karlar dışında dağlık ve tepelik alanlar çıplaktı. Etraftaki dağlar üzüm bağlarıyla kaplı olup tepede bir de kale yıkıntısı bulunmaktaydı. Dağlardan aşağıya doğru derin bir geçitten ve gürül gürül akan bir akarsu kasabanın doğu yakasına ulaşır ve buradan da Karasu'ya bağlanırdı. Southgate ayrıca sokaklardaki fakir, deli ve hasta insanların sayısını şaşırtıcı derecede fazla bulmuştur. Sokaklardaki kız ve erkek çocuklarının üzerlerinde bir parça paçavradan başka kıyafet olmayıp genellikle tamamının çıplak olduğunu da aktarmaktadır. Hıristiyanların durumunu ise kısmen daha iyi bulmuşsa da onların da fakirlikten şikâyet ettiklerini belirtmektedir (Southgate, 1840: 202).

Southgate, kent merkezi dışında, Bitlis yolu üzerindeki bölgeye dair de çeşitli gözlemlerde bulunmuştur. Buna göre, yol boyunca yönünü verdiği güneyden doğuya doğru üç mil boyunca sağ taraftaki yamaçlarda üzüm bağları vardı. Daha üst kesimler ise çorak ve kuru topraktan ibaretti. Şehirden üç saat uzaklıkta ise coğrafyanın karakteri değişmekteydi. Artık zirvelerde uçsuz bucaksız ormanlar görülmekteydi. Yol, dümdüz ve şahane güzellikte bir ovada devam etmekteydi. Southgate, Muş Ovasının uzunluğunu 40 milden fazla bir alan olarak hesaplamıştır. Muş'tan bir günlük mesafedeki bu bölgede çoğu Ermenilere ait 100 civarı köy mevcuttu. Dolayısıyla Southgate'e göre her yerden erişilir ve görünür olan kasaba misyoner istasyonu için en uygun konuma sahipti (Southgate, 1840: 209).

Southgate, Muş'un idarecileri hakkında da kısaca malumat vermiştir. Buna göre, Muş Erzurum Paşalığına bağlı ikinci derecedeki bir paşa tarafından yönetilirdi. Yöneticiler iki asırdır aynı aileden gelen Kürtlerden oluşmaktaydı. 1837'deki yönetici Emin Paşaydı. Sıcak mevsimin de etkisiyle vaktini dağlarda geçiren paşayı görme fırsatı bulmamıştır. Emin Paşanın yazlık ve kışlık olmak üzere şehir dışında iki sarayı vardı. Bu saraylar küçük burç ve duvarlarla çevriliydi (Southgate, 1840: 207). Southgate'ten yaklaşık bir sene önce Muş'a giden İngiltere Erzurum Konsolosu Brant da Alaaddin Bey soyundan gelen Emin Paşa ve ailesiyle tanışmış ve Muş'taki nüfuzlarına dikkat çekmiştir (Brant ve Glascott, 1840: 348-354).

Southgate'in kentin yapısına dair değindiği bir husus da Rus işgali sürecidir. Ona göre, Rus işgali (1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı) sürecinde küçük bir müfreze Muş'a

yerleşmiştir. Şehre giren bir grup memur burayı direnişsiz bulmuştur. Kent sakinleri herhangi bir kötü muamele görmemiştir. Buradan satın alınan her şeyin değeri fazlasıyla ödenmiş ve işgalciler güzel bir hatıra bırakmıştır (Southgate, 1840: 208). Dolayısıyla Southgate'in anlatımlarından hareketle şehrin işgal sürecinde herhangi bir yıkıma maruz kalmadığını ileri sürmek mümkündür.

2.2. Muş'un Demografik ve Ekonomik Yapısı

Muş kasabasının nüfusu yaklaşık 5.000 kişidir. Burada 600 Müslüman, 250 Ermeni ve 50 de Katolik Ermeni ailesi yaşamaktadır. Müslümanlar kendilerini Osmanlılıktan öte Türk olarak nitelendiriyor. Konuştukları dil ise İstanbul'dan öte Tebriz tarzına yakındır (Southgate, 1840: 202). Papal Ermeniler olarak da bilinen Ermeni Katolikler, yabancı kiliselerle olan bağlarından ötürü Frank olarak adlandırılır. Bunların Muş'ta bir rahipleri mevcuttur. Fakat ibadet mekanları diğer Ermenilerin etkisiyle yıkılmıştır. Muş Ovasındaki üç köyde yaşarlar. Bu köylerden birinde üç, birinde iki ve birinde de bir rahipleri vardır. Kasabada Kürtler ikamet etmiyor fakat sokaklarda Diyarbakir bölgesinden yayla için gelen çok sayıda Kürt vardır. Bunlar sürülerinden ürettikleri yoğurdu ve topladıkları odunları kasabada satarak geçimlerini sağlarlar (Southgate, 1840: 205).

Muş sancağı ya da vilayeti 600 köyü barındırır. Bunlardan 75 ya da 80'i kasaba ile aynı bölgeye bağlıdır. Muş'taki bütün Kürt ailelerin toplamı 5000'dir (Southgate, 1840: 207). Southgate'in burada nitelendirdiği "sancak ya da vilayet" yukarıda nitelendirilen kasaba ya da şehir merkezinden daha büyük bir alanı kapsamaktadır.

Kış aylarında Kürtler ovadaki Ermenilerin köyünde konaklar. Ovadaki köylerin bazıları son derece temiz ve büyüktür. Bunlardan biri de Hasköy'dür. Bu civardaki köylerden biri Türkiye'de görülen en temiz ve düzenli yerlerdendir (Southgate, 1840: 210). Marnik, Bitlis'e varmadan önceki son Ermeni köyü olup sonraki tüm köyler Kürt'tür. Bu köydeki yaşam, Xenophon'un yaklaşık 2.200 yıl önceki anlatımlarına benzemektedir. Evleri yer altında olup hayvanlarıyla iç içe yaşamaktadırlar (Southgate, 1840: 211). Southgate'in binlerce yıl öncesine atıfta bulunduğu benzer bir tespiti Kop (Bulanık) civarındaki köylere uğrayan Millingen de yapmıştır (Millingen, 1870: 85-88).

Southgate, kasabada kaldığı süre boyunca yoğun bir ilgi görmüş ve Müslümanlar kendisini sürekli ziyaret etmiştir. Şehre gelişi büyük bir heyecan yaşatmıştır. Zira kendisi ve yanındakilerin giyim ve kuşamı İstanbul'dan geldiklerini işaret etmekteydi. Etrafına kümelenen kalabalık, ziyaretleriyle ilgili çeşitli tahminlerde bulunmaktaydı. Bazıları sultanın görevlileri olduklarını ve siyasal düzenlemeler için Muş'a geldiklerini bir kısmı ise tüccar olduklarını düşünmüştür (Southgate, 1840: 203).

Southgate, buradaki insanların fiziksel özelliklerine de değinmiştir. Örneğin, yüklerin altında eğilen ve örtülmeyen yüzleri sefaletin en derin izlerini taşıyan kadınlardan bahseder. Erkeklerin çehresini ise o zamana kadar gördüğü "en vahşi ve acımasız bakışlara sahip" nitelikte tasvir eder. Southgate'in karşılaştığı erkekler orta boyda ve tıknazdır. Yüz hatları ince burunları ise kemerlidir. Gözleri siyah ve acımasız bakışlıdır. Southgate, hiç bu kadar "şeytani" bir yüz ifadesi görmediğini aktarır. Ona göre, bazı insanlar,

yardımsever ve dostça tutumlarının yerine düşman olarak Muş'ta bulduklarını düşünür gibiydiler. Birçok erkek onunla tanışmak istemiştir. Bir paşanın oğlu iki kez bulunduğu haneye gelip, uzun süre sigara içerek bir şey demeden kendisini izlemiştir. Diyarbakirli bir tüccar ise Sultan'ın faaliyetlerini şikâyet ederek uygulamaların kendi zararlarına olduğunu bildirmiştir. Southgate, üst düzey olarak nitelendirdiği Kürtlerin ortak kıyafetlerini Muş'ta gördüğünü aktararak bunları da tasvir etmiştir. Buna göre bu kıyafetler, kırmızı tunik, büyük beyaz şalvar ve renkli şallarla bağlanmış uzun keçe başlıktan oluşmaktaydı (Southgate, 1840: 206). Dışarıdan şehre gelen Kürt kadınları sefil bir biçimde giyinir, küçük çocukların büyük bir kısmı ise neredeyse çıplaktı. Erkekler kılıç ve küçük silah kuşanarak sokaklarda yürür ve kadınları ve kızları onları takip ederdi. Southgate'e göre insanlar ve kızları giyinmekte ve pislerdi (Southgate, 1840: 205). Kasabadaki Türklerin büyük bir kısmı ise Kürt kıyafetleri giymekteydi (Southgate, 1840: 203).

Southgate'in deyiimiyle kasabada ehemmiyetli bir üretim aracı yoktu. Temel üretim maddesi tütündü. Bu tütün bölgede her ne kadar meşhur olsa da gerçekte kalitesi düşüktü. Baskın türleri olmasa da birçok meyve yetiştirirdi. Armut, şeftali, elma ve farklı kiraz çeşitleri vardı. Esas meyve ise üzüm olup Hristiyanlar tarafından şarap yapılırdı (Southgate, 1840: 207). Kentin düzenli ve kapalı bir pazarı olmayıp mevcut tezgahlar oldukça kötü bir görünümdeydi (Southgate, 1840: 202). Kasabada bir adet hamam bulunmaktaydı. Hamam oldukça pis, karanlık ve haşeratla dolu şeklinde tasvir edilmiştir. Kasabada sadece küçük bir han mevcuttu. Kış mevsimi beş ay boyunca devam edip yazları sıcak geçmekteydi. Gün ortası sıcaklığı, dışarı çıkmaya engel olacak şekilde aktarılmıştır. Muş'un kışlık yakacak ihtiyacı dağlardan temin edilirdi. Kasaba ve köyler arasındaki başlıca alışveriş bu yakacak odunlardan oluşurdu (Southgate, 1840: 207).

2.3. Muş'un Dini ve Kültürel Yapısı

Muş merkezinde Müslümanların beş cami, on medrese ve üç okulları vardır. Camilerden biri eski bir kilise olup kapısının üstündeki camiye çevrilme tarihi Hicri 979 (Miladi 1571-1572)'dir. Merkez cami küçük olmasına rağmen dış görünüşü itibarıyla şehrin en güzel binasıdır. Southgate, camide ibadet yapıldığı esnada herhangi bir tereddütte yer verilmeden içeri girmesine müsaade edildiğini aktarmaktadır. Burada sorularını cevaplayan yaşlı bir Müslüman, medresede Kürtçe kitaplar bulabileceğini söylemiştir. Southgate, konuyla ilgili yeni bilgiler elde etmeyi ummuşsa da Kürtçenin yazılı bir dil olmadığını yeni öğrendiğini aktarmıştır. Nihayetinde herhangi bir şey bulamamış ve müderrisin, ya da profesörün, Kürt öğrenciler için Arapçadan Türkçe ve Kürtçeye çeviriler yaptığını belirtmiştir. Merkez medresesinde iki müderris olup burada profesyonel yazar ya da kitapçı yoktu (Southgate, 1840: 203).

Ermenilerin beş kilisesi ve 40 rahipleri vardır. Kiliselerden biri *Keuk Vedabend* ya da *Kırk Basamak* Kilisesi olarak adlandırılıp 1.300 yıllık olduğu söylenmektedir. Kilise küçük derenin vadisine bakan kasabaya hâkim yüksek bir alanda duruyor. İsmi 40 adamlık kuşbakışı mesafeden almaktadır. Burada 4 rahip ve 25 öğrenci mevcuttu. Öğrenciler mezar taşları üzerinde ders yapmaktaydı.

Rahiplerle yapılan görüşmede kutsal emanetlerin olduğu bir odaya girilmiştir. Önce odadaki duvar, ardından da ipek mendiller açılmıştır. Paşömen üzerine Ermenice harflerle yazılmış bu Yeni Ahit'i rahipler saygıyla öpmüştür. Tarihi sorulduğunda ise bunun bir mucize olduğu aktarılmıştır. Rivayete göre kilise inşa edildiğinden beri bu ahit oradaydı. Mucizeler yaratma gücüne sahip olduğuna inanıldığından insanlar buraya şifa bulmak için giderdi. Hatta Müslümanlar bile bu şifa kaynağına inanıyordu. Southgate, Müslümanların bu şifa kaynağına olan ilgisini Müslüman rehberi üzerinden de yorumlamıştır (Southgate, 1840: 204). Muş'a 6 saat mesafedeki güneybatı kısmında dağların arasında Çengirli adında meşhur bir manastır yer almaktaydı. Burası Ermeniler için hac yeri vazifesi görmekteydi. Burada bir psikopos, bir rahip ve sekiz keşiş bulunurdu (Southgate, 1840: 205). Ayrıca Muş'a 9 mil (yaklaşık 15 km) uzaklıktaki Hasköy'de de üç kilise mevcuttu (Southgate, 1840: 210).

Southgate, Muş'ta geçirdiği üç günlük kısa bir süreye birçok şey sığdırmıştır. Söz konusu gözlemlerinin baskın bir kısmı Ermenilerin yaşamına dairdir. Bu da asıl mesleği olan misyonerlikten kaynaklıdır. Şehrin fiziki ve kültürel dokusuna Müslümanlar üzerinden de değinmiş fakat ileride kurmayı planladıkları misyoner istasyonları için bir ön araştırma yapma güdüsüyle hareket etmiştir. Muş'a dair genel kanaati ise kentin yoksul ve yoksun olduğu yönündedir. 19. yüzyılın kent reformunun itici gücünü oluşturan Tanzimat Fermanı öncesi bu tablo, sonraki dönem anlatımlarının tarihsel süreci için tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir.

3. H. Rassam'ın Rotası

British Museum tarafından Mezopotamya'da arkeolojik tespitler yapmak üzere görevlendirilen Rassam, birçok defa Osmanlı topraklarında çalışmalar yürütmüştür. Muş'u da kapsayan gezilerinden biri 1877 yılına denk gelmektedir. 1877 yılının temmuz ve ağustos aylarında İstanbul'dan hareketle gezisini planlamıştır. İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Halep yolunu kullanan Rassam'ın rotası geniş olmakla birlikte özellikle iki noktaya dikkat çekmiştir. Bunlardan biri "Ermenistan'ın merkezi" olarak nitelendirdiği Van, diğeri ise "Türk Kürdistan'ının merkezi" olarak nitelendirdiği Diyarbakir'di (Rassam, 1897: 63-65). Muş ise bu iki büyük vilayetin tam da ortasında ve dolayısıyla Rassam'ın çizdiği rotada yer almaktaydı. 14 Ağustos 1877'de İskenderiye'den, 21 Ağustos 1877'de ise Halep'ten ayrılarak yola devam etmiştir. Birecik, Siverek gibi kentlerden Diyarbakir'e geçmiştir. Buradan Farkin, Sason, Siirt ve Bitlis yolunu takip ederek Muş'a ulaşmıştır (Rassam, 1897: 72-97). Bu civardaki Hristiyanlar, kendisine Kürt aşiretlerini sürekli şikâyet etmiştir. Mutki Kürtleri başta olmak üzere "kanunsuz Kürtler" olarak nitelendirdiği ahalinin Hristiyanlara verdiklerini iddia ettiği zararları aktarmıştır. Bitlis'te on dokuz yıldır faaliyette bulunan Mr. ve Mrs. Knapp ile Misses Ely isimli Amerikan misyonerlerini ziyaret ederek onlarla bilgi alışverişinde bulunmuştur. 26 Eylül 1877'de Bitlis'ten Muş'a doğru yola çıkmıştır (Rassam, 1897: 102-107).

3.1. H. Rassam'ın Muş'a Yolculuğu ve Kente Dair İlk İzlenimleri

Rassam, Bitlis'te dört gün geçirdikten sonra 26 Eylül günü Muş'a hareket etmiştir. Bitlis'teki ev sahibi ve idare meclisi üyesi Miksee Karibjan isimli Ermeni kasabanın dışına kadar kendisine eşlik etmiştir. Beş saatlik bir yolculuktan sonra bir gölete varmıştır. Nemrut Dağı ile bağlantısı olan bu göletin ahalice dipsiz olduğuna inanıldığını aktarmaktadır. Rassam, Nemrut Dağında çok lezzetli balıkların avlandığını ve burada bazı antik türbelerin olduğunu aktarmıştır. Yol üzerine Müslümanlar tarafından yapılan eski bir hanla karşılaşmıştır. Dört saatlik bir yolculuktan sonra tepede kurulu olan ve yarısı Ermeni diğer yarısı da Kürtlerle meskün Afgood isimli köye varmıştır (Rassam, 1897: 108). Afgood'dan ayrıldıktan dört saat sonra Khaj-koy³ isimli Ermeni köyüne ulaşmıştır. Khaj-koy'de kahvaltı yapmak ve bölgenin durumunu istişare etmek üzere muhtarın evinde konaklamıştır. Bu köydeki Ermeniler, dağlardan gelen Kürtlerin yanı sıra komşuları olan Müslümanları kendisine şikâyet etmiştir. Khaj-koy'den hareket eden Rassam üç saat sonra Muş'a varmıştır. Burada Muş ileri gelenlerinden Vartan Ağa isimli birinin misafiri olmuştur. Kendisini ziyarete gelen herkesin bir hikayesi olduğunu ve genel şikâyetin ise dağ Kürtlerinin tavırlarına dair olduğunu aktarmaktadır. Hatta ordunun bu Kürtlere karşı Muş'a geldiğini fakat kasabadaki Ermenilerden düşük fiyata ya da ücretsiz bir şekilde alışveriş yaptıklarını ve dolayısıyla önlem adına etkisiz olduklarını iddia etmiştir. Rassam'a göre Muş önemli bir şehir olup nüfusu 6 bin kişiden oluşmaktaydı. Bunun üçte ikisi Müslüman diğerleri ise Ermenilerdi (Rassam, 1897: 109).

3.2. Tanzimat Fermanının Muş'a Etkisine Dair Gözlemler

Rassam, Muş'ta ahaliyle yaptığı görüşmelerden hareketle Tanzimat'ın etkisine dair fikirlerini aktarmıştır. Rassam'a göre hem Müslüman hem de Hristiyanlar Tanzimat'a karşı olup halk Tanzimat'ın hukuksuzluğa yaradığını düşünmekteydi. Bu düşüncesini bir polis memuruyla yaptığı görüşmeyle tahkim etmeye çalışmıştır. Buna göre, polis memuru, uygulama başladığından beri sadece zenginlerin gücüne güç kattığını ve bunun dışında uygulamanın kimseye yaramadığını kendisine aktarmıştır. Polis memuru Tanzimat'ın "Kürdistan"⁴ için ne kadar uyumsuz olduğuna dair bir de örnek vermiştir. Buna göre Muş'a yakın bir Ermeni köyünü Kürt eşkıyalar basmıştır. Köyü basmalarının sebebi talep ettiklerini alamamalarıydı. Polis memuru zaptiyelerle köye gittiğinde sabaha kadar köyün yağmalandığına şahit olmuştur. Polisleri gördüklerinde eşkıyalar kaçmışsa da içlerinden biri köylülerden birini öldürmüş ve bazılarını da rehin almıştır. Polisler bu eşkıyanın çevresini kuşatmış ve adama teslim olmaması halinde kendisini yakacaklarını bildirmişlerdir. Bunu duyduktan sonra adam teslim olmuş ve mahkeme için Muş'a götürülmüştür. Şahıs, mahkemede pişmanlığını dile getirmiş, günlerce hatta haftalarca sorgulanmış ama o kadar

uğraşa rağmen adamın kaçmasına da göz yumulmuştur. Çünkü adam yargıçlara rüşvet vermiştir (Rassam, 1897: 110).

3.3. Kopp (Bulanık) ve Köyleri

Rassam, arkeolog olduğundan ilgi alanına göre rotasını belirlemiştir. Bu yüzden Muş'tan ayrılacağı vakit bir sonraki durağı olan Van güzergahında olmamasına rağmen aldığı bir haber üzerine 28 Eylül'de Muş'a bağlı Bulanık'a geçmiştir. Vartan Ağa, Bulanık'a bağlı Tirmait köyünde bazı eski eserlerin varlığından söz ederek kendisine köye kadar eşlik etmiştir. Rassam, Osmanlı Devleti döneminde "Kop" olarak bilinen Bulanık için "Kopp" şeklinde bir kullanım tercih etmiştir.

Muş'un çıkışında Müslüman ileri gelenleri kendisini evlerine davet etmiş ve meyve ikramında bulunmuşlardır. Rassam'ın Kopp yolunda ilk vardığı köylerden biri Tirmait'tir⁵. Rassam'a göre Tirmait, oldukça fakir bir köydü. On beş yıl öncesine kadar (yaklaşık olarak 1862 yılı) varlıklı bir idarecileri olduğundan hiçbir masraf düşünülmeden köy için harcama yapılabilmekteydi. Rassam, köy civarındaki eski eserleri incelemiş ve bunların siyah bazalt bloklardan ibaret olduğunu tespit etmiştir. Tahminlerine göre daha önce dikilitaş olan bu eserler zamanla toprak altında kalmıştı. Rassam, üzerlerinde birtakım silik harflerin olduğu bu eserlerin kopyalarını yanına alarak ileride uzmanlar tarafından deyatlı bir şekilde incelenmelerini ummuştur. Köyün dışında ahalinin yaptığı kazı sonucu ortaya çıkan ve 4. yüzyıldan sonra inşa edildiğini tahmin ettiği antik bir kilise kalıntısıyla da karşılaşmıştır (Rassam, 1897: 111).

Rassam'ın Kopp'ta ziyaret ettiği köylerden biri Liz'dir⁶. Burada gezmekte olan Bulanık kaymakamı ve köyün reisi kendisini ziyaret etmiştir. Liz'i mühim bir yer olarak nitelendiren Rassam, halkın fakir olduğu halde bir adet okula sahip olduğunu aktarmıştır. Zira köyün reisi eğitime önem veren biriydi. Rassam, Liz okulunu gezmiş ve burada öğrencilerin söylediği Ermenice şarkıları dinlemiştir. Muş merkezinde olduğu gibi Liz'de de birçok kişi kendisiyle tanışmak istemiştir. Bazı kişiler kendisini köylerine davet ettiği halde uzaklıklarından dolayı bu "cömert teklifleri" reddetmek durumunda kalmıştır. Rassam, Liz'den sonra Bulanık'ın merkez köyü olan Kopp'a geçmiştir. Kaymakamın da yaşadığı köy olan Kopp'ta Muş piskoposuna da denk gelmiş ve kendisiyle görüşmüştür. Rassam, Kopp'u civar yerlere göre daha canlı bir hayatla tasvir etmiştir. Hatta Kop'u Siirt'ten beri uğradığı köylerden en iyisi şeklinde nitelendirmiştir (Rassam, 1897: 112). Nitekim Millingen de Kopp'un gezginler ve konaklama için en uygun mekanlardan biri olduğunu aktarmaktadır (Millingen, 1870: 85).

Kopp'un üç mil ötesinde bir manastırın varlığından haberdar olan Rassam, burayı da ziyaret etmiştir. Kürt reislerle gittiği manastırda 120 yaşındaki bir adamla karşılaşmıştır. Ayaklarını kullanamayan ama zihni yerinde olan bu adam, III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemlerini hatırladığını kendisine aktarmıştır (Rassam, 1897: 113).

³ Günümüzde Muş'a tabi Hasköy ilçesi bu isimlendirmeye en yakın yerleşim yeridir.

⁴ Rassam Kürdistan tabirini dipnotta özetle şu şekilde izah etmiştir: Muş, Avrupalıların nazarında Ermeni toprağı olarak görülse de ahali burayı Ermenistan yerine Kürdistan olarak adlandırmaktadır. Eğitilmiş Ermeniler eski bağımsızlıklarını dile getirmek için Ermenistan kelimesini kullanırlar. Osmanlı hükümeti ise Ermenilerin bu kullanımını hiçbir zaman tanımamıştır. (Rassam, 1897: 110).

⁵ Günümüzde Muş'un Korkut ilçesine bağlı Alazlı köyüdür.

⁶ Günümüzde Muş'un Bulanık ilçesine bağlı bir belde olan Erentepe'dir.

Rassam'ın Kopp'ta denk gelip muhabbet ettiği kişilerden biri de Ermeni bir doktordur. Doktor, kendisine “beni buraya aş yapmak üzere hükümet gönderdi fakat önyargı ve memleketin durumundan ötürü işimi yapamıyorum” şeklinde bilgiler aktarmıştır. 1 Ekim'e kadar Kopp'ta olan Rassam, burada Muş yöneticisi olduğunu belirttiği Said Paşa ile de görüşmüştür. Devlet idaresi hakkında görüşmeler yapan Rassam, Said Paşa'nın Kürtlerin Hristiyanlara uyguladığı baskıyı kabul ettiğini fakat Ermenilerin Kürtlere ek vergi ödeme gibi durumların söz konusu olmadığını kendisine aktardığını belirtmiştir (Rassam, 1897: 113). Rassam, daha sonra “kanunsuz Haydaranlı Kürtleri” olarak nitelendirdiği aşiret bölgesinden geçerek Lattar⁷ köyüne varmıştır. Burada da Ermenilerin şikayetlerini dinlemiştir. Yapılan şikayetlerden biri kocası uzaklarda olan bir kadının gece dağlardan gelen iki Kürt'ün tecavüzüne uğraması diğeri ise topladığı mısırı kendilerine vermediği için öldürülen birine dairdir. Rassam, ilk iddiayı çelişkili ifadelerden dolayı inandırıcı bulmamış fakat mal kavgasından birinin canını almanın aklına yattığına dair görüş bildirmiştir. Üstelik iddiasına göre yerli otoriteler bu türden kişilerin firarına göz yummaktaydı. Rassam, Haydaranlıların olduğu bölgeden geçerken Rusya ile savaşta olan ordu için Bayezid'den erzak toplamaya gelen ve gönüllü askerlerden oluşan bir grup “başibozuk” ile de karşılaşmıştır (Rassam, 1897: 113-114).

Rassam, mesleği gereği rotasını eski eserlerin olduğu yerlere göre belirlemiştir. Bu yüzden genelde seyyahların kullandığı alışılmış güzergahın dışına çıkarak Muş'un Kopp (Bulanık) bölgesine uğramıştır. Asıl amacı eski eserlerin tespit ve kopyalanması olsa da gittiği her yerde ahalinin şikayetleri dinlemeye zaman ayırmak zorunda kalmıştır. Böylece birçok insanın hayatına “dokunacak” bir geziye dahil olmuştur.

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı iki farklı dönem itibarıyla Muş'un 19. yüzyılda geçirdiği kentsel, sosyal ve toplumsal dönüşümün tespitine dairdir. Sözelimi, yaklaşık kırk yıl arayla Muş'a uğrayan iki seyyahın anlatımlarından hareketle, Tanzimat'ın can, mal ve ırz güvenliğinin temini esaslı geliştirdiği kalkınma planının Muş'a nasıl yansımış olabileceğine cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu cevaplar aranırken yapılan yorumların söz konusu seyyahların düşüncelerinden hareketle kurgulandığı göz ardı edilmemelidir.

Southgate, bir misyoner olarak gezisi boyunca dini hayatın maddi ve manevi hususlarına daha çok önem vermiştir. Bu yüzden Müslümanları tanımak için camileri, Hristiyanları tanımak içinse kiliseleri özellikle ziyaret etmiştir. Osmanlı'ya ilk defa bir ziyaret gerçekleştirdiği için İstanbul'da uzun bir ön hazırlık süreci geçirmiş ve devlet ile toplumu yakından tanımak maksadıyla tüm imkanlarını adeta seferber etmiştir. Böylece gözlem gücü kuvvetli ve meraklı bir kişilikle karşılaşmaktayız. Tanzimat'ın tasavvur edildiği yıllarda başkent İstanbul'dan hareket ederek birçok yerden sonra Muş'ta mola veren Southgate, kent merkezini geri kalmışlıkla nitelendirmiştir. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşıladığı pazar yerinin son derece düzensiz olması bile tek başına kentlilik kavramının niteliğine dair

fikir verebilmektedir. Southgate'in özellikle üzerinde durduğu bir husus da gördüğü insanların fiziksel özellikleridir. İnsanlardan bahsederken okuyucuların zihninde bunların milliyet, kültür ve yaşam tarzlarına dair bir “resim” oluşturma gayretine girişmiştir.

Rassam ise Muş'ta çok kısa bir süre geçirmiştir. Fakat bu çalışmada açıklanmaya çalışılan temel sorunun da cevabını vermeye muktedir gözlem ve görüşmelerde bulunmuştur. Şayet Rassam'ın görüşleri baz alınırsa Tanzimat'ın uygulanmasının Muş için bir faydası olmamıştır. Hatta tam tersine yeni aksaklıklar ve sorunlar türemesine dahi sebebiyet vermiştir. Rassam'ın Tanzimat'ın Muşla ilişkisine dair düşünceleri, görüşme yaptığı kişilerin etkisiyle oluşmuştur. Fakat hem Müslüman hem de Hristiyanlardan dinlediği olaylar asayişsizliğin başlıca problem olduğunu göstermektedir. Bu da Tanzimat'ın hedeflediği güvenliğin sağlanması hususunda “kronik sorunların” aşılamadığı anlamına gelmektedir. Nitekim bu husus, Osmanlı'nın birçok bölgesi için geçerli olup devletin çözümüne öncelik verdiği meselelerden biriydi. Asayişsizliğin Muş'ta biraz daha belirgin olmasının başlıca sebeplerinden biriye demografik yapısı ve coğrafi konumuydu. Nitekim, Rassam, kenti ziyaret ettiğinde Osmanlı Devleti ve Rusya savaş halindeydi. Dolayısıyla Rassam, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Savaşının gölgesinde görüşmeler yapmıştır. Bu savaşın gelişim süreci ve sonuçlarının Ermenilere dair yarattığı yeni algı, şüphesiz Rassam'a yapılan şikayetlerde etkili olmuştur.

İki seyyahın Muş'un demografik yapısına dair anlatımları ise aradan geçen zamana rağmen birbiriyle uyumaktadır. Başka bir deyişle kent merkezinde Ermeniler yoğun olsa da Muş'un genelinde Kürtlerin başını çektiği Müslüman nüfus, her iki seyyaha göre de daha fazlaydı. Her iki seyyah da kendi uzmanlık alanlarına göre gezilerinin içeriğini belirlemiştir. Ortak noktaları ise halkın birçok kesimiyle iletişim kurup onların hayat hikayelerinden, şikayetlerine kadar birçok hususa dair bilgi edinmeleridir. İki seyyahın temel farkı ise birinin Amerikalı diğeri ise Osmanlı kökenli İngiltere vatandaşı olmasıdır. Bu yüzden Rassam, olayları değerlendirirken doğu toplumlarının özelliklerine vakıf bir şekilde davranmıştır. Southgate ise yeni bilgiler edinmenin şaşkınlığı ve heyecanı ile hareket etmiştir. İkisinin anlatımlarından hareketle Muş'un 19. yüzyıl modernleşmesinden belirgin şekilde istifade edemediği sonucuna varmak mümkündür.

Kaynakça

- Alican, M. (2019). İngiliz Seyyah Lynch'in Seyahat Notlarına Göre Muş. A. G. Saygın & M. Saygın (Haz.) *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (s. 425-468). Ankara: ATAM Yayınları.
- Baykara, T. (2006). Seyyahlar (Gezginler), Yeni Yerler Görmeye Meraklı İnsanlar mı? Devletlerinin Haber Alma Görevlisi mi? Gözlemler Düşünceler. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 109-120). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

⁷ Günümüzde Muş'un Bulanık ilçesine bağlı bir belde olan Elmakaya'dır.

- Brant, J. & Glascott, A. G. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Connors, T. J. & Grigg, S. Guide of the Horatio Southgate Papers. Yale University Library. (Erişim: 24.08.2020), <https://archives.yale.edu/repositories/12/resources/2918>
- Horatio Southgate. (Erişim: 18.08.2020), <http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/>
- Kartın, C. (2006), XIX. ve XX. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 81-108). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğundaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuş, A. (2019). H.F.B. Lynch'te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis. *TAD*, 38 (66), 300-325.
- M, J.L. (1911). Obituary: Hormuzd Rassam. *The Royal Geographical Society*, 37 (1), 100-102.
- Millingen, M. F. (1870). *Wild Life Among the Koords*. Hurst and Blackett Publishers: London.
- Mutlu, S. A. (2014). Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi*, 17, 1-17.
- Rassam, H. (1897). *Asshur and The Land of Nimrod*. Curts & Jennings: Cincinatti, Eaton & Mains: New York.
- Reade, J. (1993). Hormuzd Rassam and His Discoveries. *British Institute for the Study of Iraq*, 55, 39-62.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mezopotamia*, Vol: 1. New York: Co. 200 Broadway & D. Appleton.
- Temiztürk, H. (2019). Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisinin Ortaya Çıkışı ve Metodolojik Tartışmalar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2), 395-423.
- The Southern Banner, XIII (35), 1844.
- Timur, T. (2006). *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tuncel, M. (2006). Muş. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31, İstanbul, 368-371.
- Yılmaz, Ö. (2006). Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar Yöntem ve Yaklaşımlar. İçinde: M. Ç. Özdemir & Y. E. Tekinsoy (Ed.) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 21-42). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (28/2), 587-614.

EK-1: Resimler

Resim 1-2: H. Rassam'ın Osmanlı ve İngiliz Modeli Çizimleri (Kaynak: Jullian Reade)

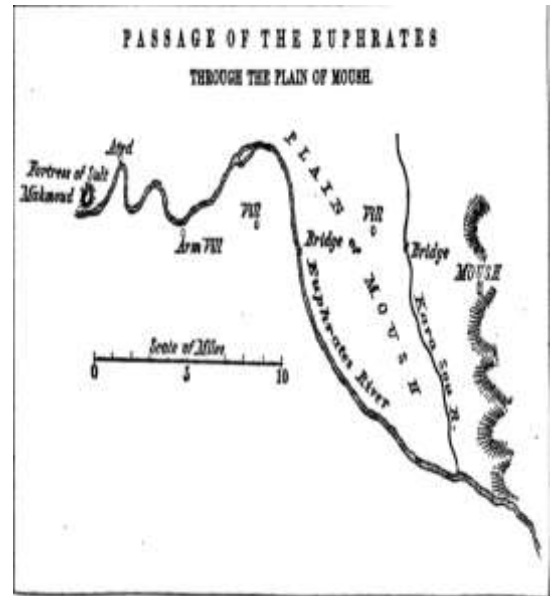

Resim 5-6: H. Southgate
(Kaynak: <http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/>)

Fig. 2. Hereward Rassam as a British subject, probably painted by F.C. Cooper, late 1851.

Resim 3: H. Rassam (Kaynak: Jullian Reade)

Resim 7: H. Southgate'in Muş Ovası ve Fırat Nehri Çizimi (Kaynak: H. Southgate)

Fig. 20. Rassam with workmen in archway at Niznad.

Fig. 21. Workman with arch at Telkik (E. de Sures, *Découvertes en Chaldée*, Pl. 57 bis, no. 1).

Resim 4: H. Rassam ve Köylüler Kazı Çalışmasında (Kaynak: Jullian Reade)